

TƏDRİSİN METODİKASI THE METHODOLOGY OF TEACHING
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/78-81

İradə Bəbir qızı Əliyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜƏLLİMİN ROLU

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, şifahi nitq, tədris prosesi, ədəbiyyat dərsləri, müəllim faktoru

Key words: speech culture, oral speech, teaching process, literature lessons, teacher factor

Ключевые слова: речевая культура, устная речь, учебный процесс, уроки литературы, фактор учителя

Müstəqil Azərbaycanda doğma dilimizin dövlət dili olduğu və geniş ünsiyyətə xidmət etdiyi bir zamanda yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək (düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, canlı, sadə, dəqiq və təsirli danışa və yazma bilmək və s.) məsələsi aktual bir məsələ kimi qəbul edilir.

Nitq mədəniyyəti insanın və cəmiyyətin mədəniyyət göstəricilərindən ən vacibidir. Buraya həm yazılı, həm şifahi nitq daxildir. Nitq mədəniyyətinə malik olan insan cəmiyyətdə sağlam mövqə tutaraq bu cəmiyyətin sağlam düşüncəli vətəndaşına, insanına çevrilir. Xüsusən, ziyalıların nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi vacib məsələdir, çünki bu sahədə onlardan nümunə götürməlidirlər. "Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir" (1, 194). Nitq mədəniyyəti danışmaq və yazma zamanı orfoqrafik və orfoepik qaydalara, qrammatik qayda-qanunlara, üslub normalarına əməl etmək, zəngin söz ehtiyatına malik olmaq, nitqin etik normalarını gözləməkdir.

Hər bir ziyalı ədəbi dildə yüksək səviyyədə yazmalı və danışmalıdır. Ədəbi dilin mədəni səviyyəsi də o dildə danışan ziyalıların nitqinin mədənilik dərəcəsi ilə ölçülür. Nitq insanı digər canlılardan fərqləndirir. Bu nitqin səlis, rəvan və düzgün olması isə əsl gözəllikdir, insanın özünə inamını, hörmətini, şöhrətini artıran əsas amillərdəndir. Gözəl və mədəni nitq vərdisləri çox uzun sürən bir prosesdir. Hətta insanın ömrünün bütün dövrlərini əhatə edir. Gözəl və mədəni nitq vərdislərinin əsası orta məktəbdə qoyulmalıdır. Deməli, bu vəzifəni həyata keçirən müəllimlərdir. "Uşaqlarda gözəl, ifadəli nitq vərdişi yaratmaq, vacib bir məsələ kimi, həmişə onların qarşısında durmuşdur. Keçmiş mollaxanalarda da bəzi mütərəqqi müəllimlər uşaqların nitqini zənginləşdirmək, onları bədii söz ustası kimi yetişdirmək üçün müəyyən üsullardan istifadə edirdilər. Onlar çox zaman həmin məqsədlə böyük söz ustalarından: Məhəmməd Füzuli, Şeyx Sədi, Firdovsi və başqalarının yüksək sənət əsərlərinin mütaliəsinə və çox hallarda əzbərləndirməsinə böyük əhəmiyyət verirdilər" (1, 4-5).

Nitq inkişafı dilin mənimsənilməsinin iki pilləsində - düzgün nitqin, yazmanın, oxunmanın və danışmanın nitq normalarını gözləməsi və nitq məharəti - özünü biruzə verir. Nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubiyyətin vəhdətidir.

Nitq mədəniyyəti insanın yüksək ictimai mədəniyyəti, təfəkkür mədəniyyətidir. Tarixi inkişafın bütün dövrlərində nitqə, onun gözəlliyinə xüsusi diqqət yetirilmiş, qiymət verilmişdir. Yaxşı nitq, mədəni nitq şərtləndirən bir sıra tələblər vardır. Həmin tələblər bunlardır: aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, münasiblik, ifadəlilik, orijinallıq, səmimiyyət və s. Buraya həmçinin yazılı həmçinin orfoqrafiya və durğu işarələrinə əməl edilməsi də daxildir. Müəllim nitqinin əsas keyfiyyəti nitqin aydınlığıdır. Aydınlıq dinləyici və oxucunun nitqi asanlıqla anlaması, başa düşməsidir. Nitqin aydınlığını ünsiyyət üçün başlıca şərtədir. Nitq aydın deyilsə, demək, o öz məqsədinə çatma bilməmişdir. İlk növbədə danışan nitq obyektinə haqqda geniş və obyektiv məlumatla malik olmalıdır. Firudin bəy Köçərli nitqin aydınlığını haqqda bu cür fikirlər söyləmişdir: "Bizim vəqinimizdir ki, dili dolaşmaq şəxsin fikri də dolaşdır. Doğru və salamat fikrli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur".

Nitqin aydınlığına ziyan gətirən səhvlər nümunələrinə diqqət yetirək.

Nitq zamanı aydınlığın pozulmasının bir səbəbi də dili, sözlərin mənasını, işlənmə məqamını və s. yaxşı bilməmək, zəngin söz ehtiyatına sahib olmamaqdır. Danışmaq zamanı qüsurlu cümlələrə tez-tez təsadüf edirik.

Müşavirədə xeyli qonaqlar çıxış etdilər.

Təcili atəşin dayandırılması tələb olundu.

Dövlət film fondundan itmiş məşhur bəstəkar Müslüm Maqomayev haqqda film tapılmışdır.

Gördüyümüz kimi bu nümunələrdən əsas səhvlər cümlələrdə sözlərin düzgün ardıcılıqla yerləşdirilməməsidir. Nitqin digər nöqsanı isə qeyri-aydın tələffüzlə bağlıdır. Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunu, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. də nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir. İti templə danışarkən sözlər yarımçıq tələffüz olunur. Belə nitqi eşitmək və qavramaq çətin olur. Sözlərin əvvəli və ya axırı “udulur”, səslər anlaşılmır.

Nitqin tam aydın olması üçün aşağıdakı məqamlara diqqət yetirilməlidir.

1. Danışılacaq mövzu ətrafında əvvəlcə düşünmək, lazımi material və faktlar toplamaq;
2. Həmin materialı sistemləşdirmək;
3. Mətn yazılıdırsa, dönə-dönə oxumaq, oradakı əsas fikri ifadə edən sözləri (məntiqi vurğulu sözləri) aydın və nəzərəcarpacaq dərəcədə tələffüz etməyə nail olmaq;
4. Söz və qrammatik formaları düzgün və aydın tələffüz etmək;
5. Məzmunu uyğun intonasiya seçə bilmək;
6. Mətdə qarşıya çıxacaq mənəvi çətin sözləri (alınma sözləri, terminləri, neologizmləri, köhnəlmiş sözləri və s. izah etmək);
7. İstinad olunan mənbəni (əsr, məqalə, radio və televiziya verilişləri və s.) göstərmək;
8. Fikri, çıxarılan nəticəni misallarla əsaslandırmaq;
9. Auditoriya ilə (eləcə də müsahiblə) əks əlaqəni yaratmaq – sual vermək, cavab almaqla deyilənlərin başa düşüldüyünü, mənimsəndiyini müəyyənləşdirmək, lazım gələrsə əlavə şərh vermək;
10. Dinləyicilərin mənafe uyğunluğu, şəxsi maraqlarını nəzərə alınmaq.

Bütün sadalanan cəhətlər yerində olsa da nitqin aydın və ya qeyri-aydın olmasında diksiyanın rolu böyükdür. Yazılı nitqi oxunaqlı edən aydın xətdirsə, şifahi nitqin düzəni də diksiyadan asılıdır. Diksiya qüsurlarının nümunələrinə diqqət yetirək: *bizəldi (bizə gəldi), gətirdi (gətirdi), gə gedək (gəl gedək), lazım təşkilatlar (lazımi təşkilatlar), onagörə (ona görə), sonsamitlə bitən (sonu samitlə bitən), ümqrammatik (ümumi qrammatik), sutiya (studiyada)* və s.

Natiqlik praktikasında nitqin diksiya baxımından aydınlığı və düzgünlüyü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəfəsi və səsi idarəetmə bacarığını təkmilləşdirmək, bu sahədə şivə qüsurlarını düzəltmək, dodaqların, dilin, çənənin süstlüyünü aradan qaldırmaq, səs, nəfəs üzərində kompleks çalışmalar aparmaqla aydın diksiyaya nail olmaq mümkündür.

Nitq zamanı aydınlığın pozulması bir sıra hallarla bağlıdır. Bura danışanın sözlərin mənasını, işlənmə məqamlarını yaxşı bilməməsi, zəngin söz ehtiyatına mükəmməl yiyələnməməsi daxildir. Nitqin aydınlığı tələffüzlə sıx bağlıdır. Dil səsləri öz məxrəcində deyilməsə, hecanın tələffüzdən düşməsi, normal intonasiyaya əməl olunmaması, bütün cümlələrin ya yüksək, ya da alçaq templə deyilməsi, idmanla bağlı çəki dərəcələrinin və ya rəqəmlərin ardıcıl və sürətlə sadalanması, bəzi hərflərin sözlərin sonunda buraxılması şəxsin savadı, dünyagörüşü, müaliəsi ilə, söz ehtiyatının kəmiyyət və keyfiyyətə azlığının nəticəsidir. Sadalanan nöqsanları aradan qaldırmaq üçün aşağıdakılar nəzərdə saxlanılmalıdır:

1) nitqin aydınlığına nail olmaq üçün danışılacaq mövzu öncə ətraflı öyrənilməli, lazımi material hazırlanmalıdır.

2) material fikirdə və ya yazılı qeydlərdə sistemləşdirilməlidir.

3) nəzərdə tutulmuş sübut, dəlil və ya faktları ifadə edəcək sözlər məntiqi vurğu hesabına aydın nəzərə cərpdirilməlidir;

4) nitqin əsas hissəsindəki söz, ifadə və cümlələr aydın tələffüz edilməli, "bunun" əvəzinə "munun", "gətirdi" əvəzinə "gətdi", "gəl gedək" əvəzinə "gə gedəy", "ona görə" əvəzinə "oa gora", "nə üçün" əvəzinə "nöşün" və s. deyilməməlidir.

5) məzmunu uyğun intonasiya seçilməli, düzgün diksiya ilə ifadə olunan nitqin başa düşülməsinə (Diksiyanın pozulması sözlərin, ifadələrin başa düşülməsini, fikrin anlaşılmasını çətinləşdirir) cəhd göstərilməlidir. Çıxış edənlər (mühazirəçi, məruzəçi, lektor, diktör, müəllim və başqaları) səsinə, nəfəsini idarəetmə bacarığını təkmilləşdirməli, diksiya ilə bağlı şivə qüsurlarını

Müstəqil Azərbaycanın vətəndaşlarının nitq qabiliyyətinin inkişafında təbii ki, müəllimlərin, pedaqoqların böyük rolu vardır. Çünki hər kəs ana dilində aydın, təmiz danışmaq bacarığını müəllimlərdən öyrənir. Şagirdlər və tələbələr müəllimdən və onun nitqindən faydalandıqları üçün müəllimlərin üzərinə iqiqat məsuliyyət düşür. Hər bir sözün əsas, ilkin mənası olduğu kimi, sonradan törəmə müxtəlif mənə çalarları da vardır. Müəllim öz nitqində bunlardan əsas məqsədini bildirmək üçün yerli-yerində, ustalıqla istifadə etməyi bacarmalıdır. Deməli, müəllimin nitqinə verilən əsas tələblərdən biri də onun sözdən istifadə etmək bacarığıdır. Bu mənada ali məktəb müəlliminin mühazirələri bir örnək olmalıdır. Mühazirə şifahi nitqin formalarından biridir. Müəllimin mühazirəsi elmi cəhətdən məzmunlu, mövzu baxımından aktual olmalıdır.

Bunlarla yanaşı müəllim auditoriyanı razı sala bilmək üçün yüksək nitq mədəniyyətinə, yaxşı danışmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Danışan gərək auditoriyanın səviyyəsini nəzərə alsın, öz çıxışına qabaqcadan hazırlaşsın. Gələcək nəslin nitq mədəniyyətinə doğru və düzgün şəkildə yiyələnməsində dil-ədəbiyyat müəllimlərinin, filoloq-metodistlərin üzərinə daha mühüm vəzifə düşür. Onların nitqi, danışığı qrammatik baxımdan düzgün və dəqiq, obrazlı ifadələrlə zəngin olmalıdır. Müəllim şagird üçün bilik və savad meyarı olduğu üçün onun nitqində elmilik, tədris etdiyi fənni yaxşı mənimsəməsi çox vacibdir. Məhz buna görə də konkret olaraq, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi öz nitqini ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları əsasında qurmalıdır. “Müəllim hər bir dərslə hazırlaşarkən deyəcəyi və sübuta yetirəcəyi qaydaları, dərslərdəki elmi məlumatları və icra ediləcək tapşırıqları bir daha diqqətlə nəzərdən keçirməli, əgər təsadüfən mexaniki olaraq dərslərdə hər hansı məsələnin elmi açılışı səhv qoyulubdursa, müəllim onu özü əvvəlcədən bilməlidir” (4, 145-146). Müəllimin nitqində diqqəti cəlb edən və nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərindən sayılan nitqin aydınlığı və dəqiqliyidir. O, bilikləri nə qədər düzgün şərh etsə də, fikrin ifadəsi üçün daha dəqiq olan söz və ya ifadə seçməli, şagirdlərin bu və digər məsələni aydın şəkildə başa düşməsinə nail olmalıdır. Məsələn, eyni söz və ya ifadəni bir neçə cümlənin başında təkrar etmək şagirdləri yorur, dərsləri maraqsız edir.

Düzgün, aydın, dəqiq nitq nümayişi üçün daha geniş imkanları ədəbiyyat dərslərində yaranır. Lakin çox zaman müəllimlər ədəbiyyat dərsləri zamanı nə özləri əzbərdən, ifadəli şəkildə şeir parçası söyləyir, nə də şagirdlərdən tələb edirlər. Bu nöqsan şagirdlərin, eləcə də müəllimlərin nitqinin ürəyəyatımlılığını və ekspressivliyini azaldır. Prof. H.Həsənov təmiz nitqə belə tərif verir: “Əxlaq normalarından kənara çıxmayan, yararsız, yad ünsürlərdən uzaq olan və milli ədəbi dilin qayda və qanunlarına uyğun gələn nitq təmiz nitq adlanır” (5, 96). Fikrini ədəbi dildə ifadə edən hər kəs nitqin təmizliyinə xüsusi fikir verməlidir. Yəni onun nitqində dialekt sözləri, yersiz əcnəbi ifadələr, jarqonlar, vulqarizmlər, tüfeyli sözlər və s. işlədilməməlidir. Bunlar nitqi korlayır, onun sahibi haqqında mənfi fikir formalaşdırır. Müəllim öz nitqində və şagirdlərin danışığında bu hallara qarşı ciddi mübarizə aparmalı, şagirdləri başa salmalıdır ki, uğurla işlənən milli söz olduğu halda, əcnəbi sözlərdən istifadə nitqimizi korlayır. Bu mənada oyun xarakterli məşğələlər qurub tələbə və ya şagirdlərə bir-birinin nitqində olan artıq söz və ifadələri qeyd edib qüsurları aşkarlasınlar. Məsələn, ”Uje oxumuşam”; “Bir çaşka çay gətir” və s. kimi ifadələrin dilimizdən təmizlənməsinə fiki verməliyik. Müəllimlərin əsas vəzifəsi yersiz əcnəbi sözlərin, məhəlli (dialekt) söz və ifadələrin, vulqarizmin qarşısını qətiyyətlə almaq, bu cəhətdə ardıcıl və prinsipal mübarizə aparmaqdır.

Nitqin ifadəliliyi də müəllimlik sənətinin başlıca əlamətlərindən sayıla bilər. Dil və ədəbiyyat müəllimi quru, cansız cümlələrlə danışa bilməz, onun vurğu və intonasiyadan yerli-yerində istifadəsi nitqi canlandırır, şagirdlərin qəlbində dərin izlər buraxır. Kəskin, qətiyyətli, orijinal, ifadəli nitq dinləyicilərin hisslərinə təsir edir, onların marağını artırır, diqqətini cəlb edir, söylənilən fikrə onlarda maraq oyadır. Müəllim nitqinin ifadəliliyi şagirdlərdə gələcəyə inam hissini gücləndirir, onlarda emosional-obrazlı qavramanın yaranmasına səbəb olur. “Orta məktəb həyat üçün elə adamlar hazırlamalıdır ki, onlar öz müşahidələrini və ya istədikləri fikir və hissləri düzgün ifadə etməyi bacara bilsinlər; buna görə məktəbin əsas vəzifələrindən biri də şagirdlərdə müxtəlif növ təəssürat və daxili həyəcanları ifadə edə biləcək münasib söz və ifadələr tapmaq bacarığı yaratmaqdır” (6, 69-70). Nitqin rabitəliliyi müəllimin natiqlik qabiliyyətinin əsas yekunu sayıla bilər. Məntiqilik, ardıcılıq, sistemlilik, hər bir nitq sahibinin, xüsusilə müəllimin danışığında özünə möhkəm yer tutmalıdır. Müəllim öz sözlünə necə başlayacağını, deyəcəyi fikirləri nə cür əlaqələndirəcəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir. Mövzunun qarşı tərəfə hansı yolla çatdırılacağı və ona vurulacaq yekunun söylənilən fikirlə məntiqi cəhətdən necə bağlanacağını müəllim özü üçün aydınlaşdırmalıdır. Nitq prosesi ayrı-ayrı hissələrdən, detallardan ibarətdir. Bu detalların hər birinin müəllim nitqində tutduğu yer aydın olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı: Maarif, 1966, 75 s.
2. Muradov B., Hacıyev A. Ədəbiyyat dərslərində şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi. Bakı: APİ, 1990, 80 s.
3. Balyev H., Balyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslük). Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
4. Balyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2003, 422 s.
5. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları (ali məktəblər üçün dərslük). Bakı: BDU, 2003, 396 s.
6. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı: 1966, 235s.

The role of the teacher in teaching the speech culture

Summary

The cultural level of the literary language is also measured by the cultural level of the speech of the intelligentsia speaking in that language. Of course, teachers and educators play an important role in developing the ability of citizens of independent Azerbaijan. Because everyone learns from their teachers the ability of accurate and clean speech. Wider opportunities for accurate and clean speech appear in literature lessons. The teacher must address these situations seriously in his speech and in the students' discourse, and he must explain to students that the use of foreign words distorts our speech. In this sense, playing games can be useful for students by pointing out the deficiencies in the words and phrases that are in each other's speeches.

Роль учителя в преподавании культуры речи

Резюме

Культурный уровень литературного языка также измеряется культурным уровнем речи интеллигенции, говорящей на этом языке. Конечно, учителя и педагоги играют важную роль в развитии речевых способностей граждан Независимого Азербайджана. На уроках литературы появляются более широкие возможности для развития правильной, ясной и точной речи. Учитель должен серьезно относиться к этим ситуациям в своей речи и в беседе с учениками. Он должен объяснять ученикам, что использование иностранных слов, даже если они не имеют удачного национального эквивалента, все равно искажают нашу речь. В этом смысле семинары, практические занятия в виде игр могут быть полезны для студентов, так как появляется возможность устранения речевых ошибок.

Рецензент: доц.З.Мамедова

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 13 yanvar 2020 Qəbul edilib: 16 yanvar 2020